

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

/ cuid.cumhuriyet.edu.tr /

Founded: 1996

Available online, e-ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Reading the Psychology of War in the Poet's Supplications: Supplication-Struggle-Comprehension

Merve Güven^{1,a,*}

¹ Ankara University, Faculty of Divinity, Department of Turkish-Islamic Literature Ankara/Türkiye

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 15/01/2026

Accepted: 28/04/2026

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

Social catastrophes and major historical upheavals are fields of crisis that deeply affect not only the material existence of the individual but also their world of meaning and psychological integrity. In such situations, for a believer, prayer transcends being merely a form of worship and becomes a fundamental strategy for coping and meaning-making in the face of fear, loss, helplessness, and uncertainty. War, in this context, constitutes a collective trauma zone that pushes human psychology to its extreme limits, and within the world of faith, supplication emerges as one of the most stable internal resources sought in the face of this destruction. This study approaches prayer not as an individual religious practice but as a psychological mainstay shaped in the face of historical calamities; it examines the literary representations of this act through the poetry of Mehmed Âkif Ersoy and İbrahim Hakkı Eroğlu, who is referred to as the “Second Âkif.” The primary rationale for selecting these two poets—born one year apart and raised in the same climate of political dissolution, war, and occupation—is their development of a shared mentality and sensibility within similar historical conditions. The article first comparatively addresses the general poetics of Mehmed Âkif Ersoy and İbrahim Hakkı Eroğlu through the concepts of truth, nation, morality, zeal, and responsibility; subsequently, it seeks the foundations of these poetics within the historical context defined by the Balkan Wars, the First World War, and the National Struggle. For it is not possible to consider a poet independently from the period they lived in and the social upheaval produced by that era, the world of sensibility of figures like Âkif and Eroğlu, who particularly built their poetry around social issues, was directly shaped by these historical fractures. The texts containing supplications, which lie at the center of the study, are also a manifestation of these historical traumas. In these texts, prayer transcends the boundaries of an individual supplication and becomes a discursive space through which the collective helplessness caused by war, the search for hope, and a sense of social responsibility are articulated. In the final stage, the supplicatory poems of both poets are examined as a psychological course of the devastation caused by the atmosphere of war upon the human soul; these poems are depicted as an emotional map where different states such as anger, recourse, complaint, hope, and surrender—inflicted by traumatic experience—emerge. The study, for the first time, addresses the poetic affinity between Âkif and Eroğlu within an independent and holistic framework; it evaluates this affinity on three levels: general poetics, historical context, and the language of supplication. In this regard, it both adds a new depth to the limited number of studies on Eroğlu and offers a new perspective on the function of supplication discourse in wartime literature.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Mehmed Âkif Ersoy, İbrahim Hakkı Eroğlu, Safahat, Nâle.

Savaşın Psikolojisini Şairin Yakarışlarında Okumak: Dua-Arbede-İstidrak

Süreç

Geliş: 15/01/2026

Kabul: 28/04/2026

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

ÖZ

Toplumsal felaketler ve büyük tarihsel sarsıntılar, bireyin maddi varlığıyla birlikte psikolojik yapısını da derinden etkileyen kriz alanlarıdır. Bu tür durumlarda inanan insan için dua, salt bir ibadet biçimi olmanın ötesinde; korku, kayıp, çaresizlik ve belirsizlik karşısında işleyen temel bir baş etme ve anlamlandırma stratejisi hâline gelir. Savaş, bu bağlamda insan psikolojisini en uç sınırlarına kadar zorlayan kolektif bir travma alanı oluşturur ve inanç dünyası içinde dua, bu yıkım karşısında sığınılan en istikrarlı iç kaynaklardan biri olarak belirir. Bu çalışma, duayı bireysel bir dindarlık pratiği olarak değil, tarihsel felaketler karşısında şekillenen bir psikolojik dayanak olarak ele almakta, Mehmed Âkif Ersoy ile “İkinci Âkif” olarak anılan İbrahim Hakkı Eroğlu’nun şiirleri üzerinden bu eylemin edebî temsillerini incelemektedir. Bir yıl arayla doğmuş, aynı siyasal çözülme, savaş ve işgal ikliminde yetişmiş bu iki şairin seçilmesinin temel gerekçesi, benzer tarihsel koşullar içinde ortak bir zihniyet ve duyarlık geliştirmiş olmalarıdır. Bu makalede önce Mehmed Âkif Ersoy ve İbrahim Hakkı Eroğlu’nun genel poetikaları; hakikat, millet, ahlak, gayret ve sorumluluk kavramları üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alınmakta ardından Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele’nin belirlediği tarihsel bağlam içinde bu poetikaların temelleri aranmaktadır. Zira bir şairi yaşadığı dönemden ve bu dönemin ürettiği toplumsal sarsıntılardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Özellikle şiirini toplumsal meseleler etrafında kuran Âkif ve Eroğlu gibi isimlerin duyarlık dünyası, doğrudan bu tarihsel kırılmalar ile şekillenmiştir. Çalışmanın merkezinde yer alan dua içerikli metinler de söz konusu tarihsel travmaların bir tezahürüdür. Bu metinlerde dua, bireysel bir yakarışın ötesine geçerek savaşın yol açtığı kolektif aciziyetin, umut arayışının ve toplumsal sorumluluk bilincinin dile getirildiği bir söylem alanı hâline gelmiştir. Son aşamada her iki şairin dua içerikli şiirleri, savaş atmosferinin insan ruhunda açtığı tahribatın psikolojik bir seyri olarak incelenmekte, bu şiirler travmatik deneyimin yol açtığı öfke, iltica, sitem, umut ve teslimiyet gibi farklı hâllerin belirlediği bir duygu haritası olarak resmedilmektedir. Çalışma, Âkif ile Eroğlu arasındaki poetik yakınlığı ilk kez müstakil ve bütüncül bir çerçevede ele almakta; bu yakınlığı genel poetika, tarihsel bağlam ve dua dili olmak üzere üç düzlemde değerlendirmektedir. Bu yönüyle hem Eroğlu üzerine sınırlı sayıda çalışmalara yeni bir derinlik kazandırmakta hem de savaş dönemi edebiyatında dua söyleminin işlevine dair yeni bir perspektif sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk İslâm Edebiyatı, Mehmed Âkif Ersoy, İbrahim Hakkı Eroğlu, Safahat, Nâle.

^a

mrvguven@ankara.edu.tr

0000-0002-4870-2680

Citation / Atıf: Güven Merve. “Savaşın Psikolojisini Şairin Yakarışlarında Okumak: Dua-Arbede-İstidrak”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 30/1 (Haziran 2026), 111-131. <https://doi.org/10.18505/cuid.1863846>

Giriş

Savaş, milletlerarası münasebetlerde krizlere yol açan anlaşmazlıkların; diplomatik girişimler, barışçıl yollar veya birtakım yaptırımlarla giderilememesi durumunda, tarafların çıkarları doğrultusunda, silahlı mücadeleye girmesidir. Toplumların birbiriyle ilişki kurmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren çıkar çatışmaları, güç dengeleri, ideolojik sebepler savaşı insanlık tarihinin bir parçası hâline getirmiştir.¹ Devletler yıkan, devletler kuran; çağ açıp, çağ kapatan; coğrafi değişikliklere, yeniliklere sebep olan bu tarihî olgu, en büyük etkisini bizzat faili olan insan üzerinde bırakır. Savaş sadece savaşa katılanları değil, savaş ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişki içinde olan her bireyi derinden etkiler.

Savaşların tarafları, tarihleri, sebepleri, sonuçları tarih biliminin temel konularından biri olmakla birlikte bu süreçler konusunu hayattan, toplumdaki, insandan alan edebî eserlerle de izlenebilir. Öyle ki savaşlar etrafında oluşmuş bir “savaş edebiyatı” vardır,² denebilir. Savaşa dair yaklaşımlar, savaş dönemlerinde toplumun her kesiminin sergilediği tutumlar, siperdeki kahramanlar, geride kalan yakınlar, ortaya konan mücadeleler, yaşanan zorluklar manzum veya mensur edebî eserlerde kendisine yer bulur.

Bu makale, savaş tanığı şairlerin şiirlerini, savaşın insan psikolojisi üzerindeki tesiri bağlamında yorumlamayı amaçlamaktadır. Zira savaş fiziki yıkımın yanı sıra psikolojik tahribata da yol açan bir olgudur. Yıkıcılığın boyutları ve etki alanının genişliğiyle çok derin psikolojik izler bırakan kolektif bir travma yaşantısıdır. Doğrudan deneyimlenmiş ya da görece güvenli bir alandan tanık olunmuş olması fark etmeksizin, toplumun tamamını etkileyen ve tehdit ortadan kalktıktan sonra bile etkisini sürdüren bir hadisedir. Binaların, şehirlerin yerle bir olduğu; insanların kitleler hâlinde öldürüldüğü, ailelerini, evlerini, yurtlarını kaybettikleri dolayısıyla aşına olunanın ve güvenin yok olduğu bu yıkım, etkisini tüm şiddetiyle uzun bir süre hissettirir.³ Şiddetin uç bir biçimi olan bu kitlesel travmanın yıkıcı etkilerinin giderilmesi uzun zaman almakta ve çok yönlü baş etme ve iyileşme mekanizmalarını gerekli kılmaktadır. Savaşın psikolojik etkileri üzerine çalışan araştırmacılar, travma mağdurlarının psikolojik dayanıklılığını artıran direnç faktörleri arasında dinî ve manevi pratikleri de zikretmektedir.⁴ İnanan birey için dua, yoğun psikolojik stres ve travmatik yaşantılar karşısında başvurulacak temel baş etme yollarından biridir. Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin son dönemine, Balkan Savaşlarına, Birinci Dünya Harbi’ne, Millî Mücadele’ye ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna şahit olmuş Mehmed Âkif Ersoy (öl. 1936) ile İbrahim Hakkı Eroğlu’nun (öl. 1955) dua, arbede ve istidrak içerikli şiirleri, savaşın insan psikolojisi üzerindeki tesirinin birer yansıması olarak incelenecektir.

Mehmed Âkif Ersoy ve *Safahat*’ı üzerine bugüne kadar oldukça zengin bir literatür teşekkül etmiştir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı şairin hayatı, düşünce dünyası, İslâmcılık anlayışı, toplum ve ahlak telakkisi ile *Safahat*’ın tematik ve poetik yapısı etrafında yoğunlaşmış; eserde yer alan şiirler çoğu zaman münferit olarak ele alınarak savaş, vatan, iman, ahlak, toplum eleştirisi ve ideal insan tasavvuru gibi başlıklar altında ayrıntılı biçimde tahlil edilmiştir.⁵ Ancak “İkinci Âkif” şeklinde anılan İbrahim Hakkı Eroğlu ile Âkif arasındaki poetik ve tematik yakınlık, bugüne kadar müstakil ve sistematik bir karşılaştırmalı incelemeye konu edilmemiştir. Ayrıca Eroğlu’nun şiirleri yakın dönemde neşredilmiş olup poetikası üzerine yapılan

¹ Ahmet Yaman, “Savaş”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/189.

² Harun Duman, “Savaş Edebiyatı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1 (Haziran 2018), 103.

³ Barışhan Erdoğan - Duran Çakmak, “Savaş ve Yas”, *Savaş Psikolojisi*, ed. Erdinç Öztürk (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2023), 52-53.

⁴ Aslı Dila Akiş - Ayşe Rezan Çeçen, “Savaş Travmasının Dissosiyatif Yansımaları ve Psikolojik Stres ile Baş Etme Stratejileri”, *Savaş Psikolojisi*, ed. Erdinç Öztürk (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2023), 89.

⁵ Kazım Yetiş, *Mehmet Akif’in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1992); İnci Enginün, “Edebiyatımızın Doruklarından Mehmet Akif Ersoy”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 35/Özel Sayı (2021), 25-41; Mehmet Göktaş, *Âsım’ın Nesli Bedeni Sıhhatli Karakteri Sağlam Özlenen Nesil* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024); Gencay Zavotçu, “Mehmed Âkif’in Şiirinde Hürriyet ve Vatan Kavramı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 7-20; Hulusi Arslan, “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”, *Hikmet Yurdu* 7/13 (2014), 11-27; Şevkiye Kazan Nas, “Klâsik Türk Şiirindeki Leylâ Mazmunundan Modern Türk Şiirindeki Leylâ İmgisine: Mehmet Akif’in Kaleminden Leylâ Şiiri”, *SUTAD* 42 (Güz 2017), 251-271; Kemal Erol, “Mehmet Akif’in Şiirlerinde İki Anahtar Kelime: ‘Cehâlet’ ve ‘Kavmiyet’”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32 (2014), 95-110; Tuba Dalar, “Mehmet Akif Ersoy’da Poetik Söylem”, *Söylem Filoloji Dergisi* 6/2 (Ağustos 2021), 379-390.

çalışmalar da sınırlıdır.⁶ Bu çalışmada, Mehmed Âkif Ersoy ile İbrahim Hakkı Eroğlu arasındaki poetik kesişim; hakikat tasavvuru, toplumsal sorumluluk bilinci, eleştirel söylem ve dua dili eksenlerinde incelenecektir. Bu bağlamda çalışma, Âkif ile Eroğlu arasındaki benzerliği ilk defa karşılaştırmalı bir zeminde ele alarak hem Âkif merkezli literatürde şimdiye kadar ihmal edilmiş bir ilişki alanını görünür kılmayı hem de Eroğlu hakkında henüz sınırlı olan araştırma alanına özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte çalışmanın asıl amacı, dua dilinin tarihsel kırılma hattındaki dönüşümünü ortaya koymaktır. Bu çalışma, kitlesel travma koşullarında duanın işlev ve seyrini edebî metinler üzerinden ilk kez bütünlüklü bir çerçevede ele almaktadır.

Allah’a yakarış konulu manzum edebî metinler üzerine hazırlanmış kapsamlı çalışmalardan biri Abdülhakim Koçin’in *Divân Şiirinde Münâcât* adlı doktora tezidir. Koçin bu çalışmasında, 134 şairin şiirlerini inceleyerek türün klasik edebiyattaki biçimsel ve tematik çerçevesini ortaya koymuştur.⁷ Cemal Kurnaz *Münâcât Antolojisi* adlı çalışmasında klasik edebiyatın yanı sıra tekke edebiyatından ve Tanzimat’tan günümüze uzanan şiir geleneğinden örnekler seçerek türün sürekliliğine işaret etmiş, antolojinin başında münacatların şekil ve muhteva özellikleri hakkında kısa bir değerlendirme yapmıştır.⁸ Necat Birinci, *Ele Alınan Mevzûlar Açısından Tanzîmat Sonrası Edebiyatında Tevhid ve Münâcât* başlıklı makalesinde Tanzimat’tan sonra eser veren şairlerin kaleme aldığı tevhid ve münacat örneklerini ele almış ve bu metinlerde öne çıkan ortak temaları tespit etmiştir. Çalışmasında Şinâsi (öl. 1871), Muallim Nâci (öl. 1893), Recâizâde Mahmud Ekrem (öl. 1914) ve Abdülhak Hâmid Tarhan’ın (öl. 1937) şiirlerinden örnekler veren Birinci, Tanzimat sonrası dönemde kaleme alınan tevhid ve münacatlarda gelenekten devralınan unsurlara ek olarak yeni temaların ortaya çıktığını belirtmiştir. Buna göre her iki dönemde de Allah’ın kudreti ve kâinatın şaşırtıcı nizamı karşısında aczin ifadesi ortak tema olarak karşımıza çıkmaktadır. Kâinat karşısında duyulan hayretin hayranlığa dönüşmesi, Allah’ın varlığını ispat meselesi, tesadüf nazariyesine karşı çıkılması ise münacat açısından bu dönemin yeni söyleyiş özelliklerini oluşturmaktadır.⁹ Bu çalışmada ise toplumsal ölçekli travmatik hadiselerin dua diline etkileri; Balkan Harbi, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerini idrak etmiş, aynı tarihsel tecrübeyi yaşamış Mehmed Âkif Ersoy ile İbrahim Hakkı Eroğlu’nun şiirlerinden hareketle incelenecektir. Çalışma hem ele aldığı tarihsel dönem hem de münacatlara yaklaşım biçimi bakımından literatürde önemli ve ayrıcalıklı bir konumda yer almaktadır.

Makalede öncelikle Âkif ile Eroğlu’nun şiirlerinin, hangi bakımlardan benzerlik gösterdiği üzerinde durulacaktır. Böylelikle Eroğlu’nun “İkinci Âkif” şeklinde anılmasının gerekçeleri ortaya konulacak, bu iki şairi birlikte ele almamızın nedenleri açıklanacaktır. Ardından, çalışmanın merkezini oluşturan yakarış içerikli şiirlerin hangi tarihi, toplumsal ve psikolojik zeminde üretildiğini göstermek amacıyla, her iki şairin yaşadığı dönem kendi şiirlerinden örneklerle değerlendirilecektir. Son aşamada ise Âkif ve Eroğlu’nun dua içerikli şiirleri, çağın dönüşümüyle birlikte değişen dua dili bağlamında karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

1. Âkif ve Eroğlu’nun Poetikasının Kesişimi

Örneklem olarak Mehmed Âkif Ersoy ile İbrahim Hakkı Eroğlu’nu seçmemizin nedeni bu iki ismin çağdaş olmalarının, aynı kasvetli, sıkıntılı dönemlere şahit olmalarının yanı sıra toplumsal meseleler karşısındaki tutumlarının ve dolayısıyla şiir anlayışlarının benzer olmasıdır. Bu benzerlik doğrudan okuyucu tarafından tespit edilmiş ve İbrahim Hakkı Eroğlu, yaşadığı dönemde “İkinci Âkif” diye anılmıştır.¹⁰ Âkif ve Eroğlu’nun benzerliği, şiire verdikleri mana ile başlamaktadır. Her iki isme göre de şiir hakikatle bağlantılı olmalıdır:

Şudur cihânda benim en beğendiğim meslek:

Sözüm odun gibi olsun; hakikat olsun tek!¹¹

⁶ Merve Güven - Reyhan Keleş, “Eğitimci ve Şair Kimliğiyle İbrahim Hakkı Eroğlu”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2022), 1321-1362.

⁷ Abdülhakim Koçin, *Divân Şiirinde Münâcât* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

⁸ Cemal Kurnaz, *Münâcât Antolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 12.

⁹ Necat Birinci, “Ele Alınan Mevzûlar Açısından Tanzîmat Sonrası Edebiyatında Tevhid ve Münâcât”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 10/4 (Ekim 1981), 74.

¹⁰ Reyhan Keleş - Merve Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2025), 16.

¹¹ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 212.

Ey kalem, ikdâm edip tasvîr kıl efkârımı
Tercümân-ı kalb-i pâkim ol hakikat nâmına¹²

Şiirini hakikate dayandıran Âkif ve Eroğlu, kendi poetikalarını belirlerken klasik şiire atıfla hayalden uzak gerçeği yansıtan bir şiir anlayışı benimsediklerini “bûlbûl” ve “ankâ” metaforları ile dile getirir. “Dem”, “sahbâ”, “bûlbûl”, “ankâ” gibi klasik şiirin yerleşik imgeleri, “hezâr feryâd”ın yükseldiği bir meydana işlevini yitirir. Felaketin kuşattığı bir toplumda, zevk ve hayalden söz etmek her iki şair için de anlamsız hâle gelir ve gerçekliğin ağırlığı karşısında “abes” kalır. Zira bu imgelerin beslendiği estetik iklim, yerini bir kriz hâline bırakmıştır. Vatan topraklarında, sürekli ve bastırılmayan bir ızdırıp sesi hâkimdir. Bu şartlar altında “safâ”dan söz etmek, estetik bir tercih olmaktan çıkar, gerçekliği görmezden gelen yersiz bir söyleme dönüşür. Bu sebeple her iki şair de poetikalarını estetiği bütünüyle dışlamadan vicdani sorumluluk ve tarihsel bilinçle çerçeveler, hayalden uzak hakikati merkeze alan bir şiir anlayışı geliştirir:

Âşinâlık yok, hayâlin konsa en bildik yere,
Yâd ayaklar çiğniyor: Düşmüş vatan yad ellere
Başka ses bilmem, muhîtimden enîn eyler hurûş;
Beklerim dinsin bu mâtem, beklerim, olmaz hamûş!
Âh! Tek bir âşîyândan bin yetîmin nâlesi
Yükselirken, dinleyen insân mıdır bûlbûl sesi!¹³

Dem urma, safâ vü neş'e-i sahbâdan
Çok oldu o zevk kalkalı dünyâdan
Meydânda iken hezâr feryâd hezâr
Bahsetmek abes değil midir Ankâ'dan?¹⁴

Âkif ve Eroğlu, vatan ve millet sevgisini merkeze alan ideallerini, klasik şiirde uğruna can verilen sevgilinin sembolü olan “Leylâ” aracılığıyla ifade eder. Klasik Leylâ-Mecnûn anlatısının duygusal çizgisini muhafaza ederek içeriğini dönüştürür. Âkif ve Eroğlu, klasik edebiyatta bireysel aşkın idealize edilmiş figürü olarak konumlanan Leylâ'yı; İslâm dünyasının geleceğini, Şark'ın istikbalini, insanlığa karşı vicdani ve ahlaki sorumluluğu temsil eden bir imgeye çevirir. Bu bağlamda Mecnûn'un ızdırabı da nitelik değiştirir. Klasik anlatıda Mecnûn'un ızdırabı, Leylâ'ya duyulan bireysel aşkın yol açtığı öznel bir acıyı ifade ederken Âkif ve Eroğlu'nda bu acı toplumsal sorumluluğun ve tarihsel bilinç yükünün doğurduğu bir gerilime dönüşür. Mecnûn bireysel trajedinin öznesi olmaktan çıkar, kolektif acının ve müşterek umut arayışının sembolik taşıyıcısı hâline gelir:

Gel ey Leylâ, gel ey cândan yakın cânân, uzaklaşma!
Senin derdinle cânlardan geçen Mecnûn'la uğraşma!¹⁵

Sen de bir Mecnûn'u ol Leylâ-yı insâniyyetin
Âlemin dil-beste olma bâğına, bostânına
İnkılâb etmezden evvel hâke, aç da dîdeni
Bak şu vîrân beldenin ma'mûr kabristânına¹⁶

Her iki isim de toplumsal meseleleri eleştirel bir bakış açısıyla ele alır, yaşanan sorunların nedenleri üzerine fikir yürütür ve şiirleri ile bu problemlere çözüm önerileri sunar. Yaşanan felaketi yalnızca cephede süregelen savaşılar, mücadele edilen devletlerin askerî ve teknik üstünlüğüne bağlamayan Âkif ve Eroğlu; yenilginin, bizzat milletin kendinden kaynaklanan iç sebeplerine de odaklanır. Cephedeki düşman ile mücadeleyi önemsedikleri kadar toplumu savunmasız hâle getiren iç dinamikleri teşhis edip bunları yok etmeye yönelik iradeyi ortaya koymayı da önemser.

Âkif ve Eroğlu; cehalet, tembellik, ümitsizlik, ahlaki çözülme gibi unsurları toplumu savunmasız hâle getiren iç dinamikler olarak zikreder ve dışarıdan gelen baskının içerideki bu zaafılarla birleştiğinde yıkıcı

¹² Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 35.

¹³ Ersoy, *Safahat*, 204.

¹⁴ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 138.

¹⁵ Ersoy, *Safahat*, 422.

¹⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 61.

bir güce dönüştüğünü eleştirel ve inşa edici bir muhasebe olarak şiirlerine yansıtır. Her ikisi de “sebebe sarılma” ilkesini merkeze alarak kurtuluşun milletin iradesi, emeği ve ahlaki dirilişiyle mümkün olacağını savunur.

Âkif ve Eroğlu’na göre toplumda görülen her türlü olumsuzluğun temel sebebi ve başlıca mücadele edilmesi gereken düşman cehalettir. Âkif’in “Eyvâh!” nidası ile başlayan aşağıdaki şiir, klasik mersiye geleneğini çağrıştırmakla birlikte burada yası tutulan kayıp, bir canlı değil; din, namus gibi toplumun temel taşlarıdır. Bu kayba sebep olan “hasm-ı hakîkî” ise cehalettir. Soyut bir kavram olan cehaleti kişileştirip aktif ve yıkıcı bir fail olarak konumlandıran Âkif, topluma; dinî, ahlaki ve siyasi çöküşün asıl müsebbibi olan cehaleti ortadan kaldırmayı ilk hedef olarak gösterir:

Eyvâh! Bu zilletlere sensin yine illet...

Ey derd-i cehâlet, sana düşmekle bu millet,

Bir hâle getirdin ki, ne dîn kaldı, ne nâmûs!

Ey sîne-i İslâm’a çöken kapkara kâbûs,

Ey hasm-ı hakîkî, seni öldürmeli evvel:

Sensin bize düşmânları üstün çıkaran el!¹⁷

Eroğlu da cehaleti; kök salmış, dallanmış bir ağaç olarak tasavvur eder. Böylelikle cehaleti tekil bir kusur olmaktan çıkarır ve bütün kötülükleri doğuran asli kaynak şeklinde konumlandırır. Liyakatsizlik, tembellik, zulüm, rüşvet, ahlaksızlık gibi münferit görülen her bir kötülük bu ortak kökten beslenen zehirli birer meyveye teşbih edilir. Dolayısıyla çözüm, münferit kötülüklerle mücadele etmekte değil, onları sürekli üreten cehalet zeminini kökten tasfiye etmektedir. Aksi hâlde yapılan her müdahale, yalnızca dalları budamaktan ibaret kalacak, kök yerinde durdukça aynı “seyyi’ât” farklı suretlerle yeniden zuhur edecektir. Kalıcı ıslah ancak bilgi, idrak ve ahlak temelli bir dönüşümle mümkün olacaktır:

Lâ-kayd eden vazîfesine karşı herkesi,

Mâni’ olan te’ammümüne fikr-i gayretin,

Haksızlığın çoğalmasına müstakil sebep,

Bâ’is revâc bulmasına zulm u rüşvetin,

Ahlâk-ı nâsı başlıca ifsâda vâsita,

Mûcib olan zevâlini hiss-i hamîyyetin,

Mağlûb eden, muhârebede cünd-i nusreti,

İhzâr eden sebeplerini her hezîmetin,

Teshîl eden vukû’unu her bir fenâlığın,

Tas’ib eden husûlünü her bir sa’âdetin,

Her gün esefle gördüğümüz bunca seyvi’ât,

Mahsûl-i zehrînkî, diraht-ı cehâletin...¹⁸

Sorunun asıl sebebini tespit ve teşrihin ardından Âkif de Eroğlu da toplumu bir an evvel bu felaketten kurtulmaya, yaşananlardan ders almaya çağırır. Cehalet denilen yüz karasından, vatani yakıp yok eden bu gaflet ateşinden sıyrılmak gerektiğini her ikisi de sarsıcı bir şekilde ifade eder ve aksi hâlde yaşanacakları tüm gerçekliği ile zikrederek toplumu uyarır. Âkif’e göre bilgi, insanı insan yapan temel vasıfken cehalet insani yetilerin işlevsiz hâle gelmesidir. Böylece bilgi-cehalet karşıtlığı, insan-hayvan ayrımı üzerinden ontolojik bir zemine taşınır. Cehalet, yalnızca bireysel bir sorun değil, milletin varlığını tehdit eden yapısal bir krizdir. Bu nedenle cehaletle mücadelede toplumsal bir seferberlik gerekir:

“Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”

Olmaz ya... Tabî’i... Biri insân, biri hayvân!

Öyleyse, “cehâlet” denilen yüz karasından,

Kurtulmaya azmetmeli baştan başa millet.

Kâfi mi değil, yoksa bu son ders-i felâket?

Son ders-i felâket neye mâl oldu? Düşünsen:

Beynin eriyip yaş gibi damlardı gözünden!

¹⁷ Ersoy, *Safahat*, 198.

¹⁸ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 36.

“Son ders-i felâket” ne demektir? Şu demektir:

Gelmezse eğer kendine millet, gidecektir!

Zîrâ, yeni bir sadmeye artık dayanılmaz;

Zîrâ, bu sefer uyku ölümdür: Uyanılmaz!¹⁹

Eroğlu da aynı seferberlik çağrısı ile gençlere seslenir. Şiirine hem bir müjde hem de ağır bir sorumluluk içeren “Sizindir istikbâl” ifadesi ile başlar. Kurtuluşu, çalışma ahlakını içselleştirmiş genç nesilde görür. Çalışmanın gerekliliğini dinî terminolojiyi kullanarak ifade eder. Gençlere; soğuk, sıcak demeden; gece, gündüz çalışmak gerektiğini söylerken onlardan bedensel zorlukları aşan bir irade göstermelerini ister. Çalışmayı toplumsal bir sorumluluk ve varoluşsal bir zorunluluk hâline getirir. “Sakın, sakın!” ifadeleri ile bu meseledeki en küçük bir ihmalin önüne geçmeye çalışır. Vatan sevgisini bir ilke olarak daima kalplerinde taşımalarını tavsiye eder:

Vatan çocukları, gayret!.. Sizindir istikbâl

Çalışmayı size farz eyliyor bugün her hâl

Vatan bu dem yanıyor nâr-ı cehl ü gafletle

Aman! Halâsı için eyleyin ki isti‘câl

Zavallı tu‘me-i dendân-ı ihtirâs olacak

Koşun! Hazîz-i hakârette olmasın pâmâl

Sizin çalışmanıza bağlıdır hayâtı onun

Soğuk, sıcak demeyip sa‘y edin ki rûz u leyâl

Vatan muhabbeti tâ kalbinizde yer tutsun!

Sakın, sakın! Bu mühim emri etmeyin ihmâl²⁰

Her ikisi de halkın aslından uzaklaştırdığı, başkalaştırdığı yanlış “tevekkül” anlayışına şiddetle karşı çıkar. Âkif, İslâm’ın, çalışmayı emreden bir hayat nizamı olduğunu, bu emre uymak istemeyen insanların kendi tembelliğini meşrulaştırmak için sahte bir dinî söylem, “hurâfe” ürettiğini belirtir. Bugünkü ataletin tarihî bir devamlılık olmadığını, bilakis tarihten bir kopuş olduğunu söyler:

“Çalış!” dedikçe şerî‘at, çalışmadın, durdun,

Onun hesâbına birçok hurâfe uydurdun!

Sonunda bir de “tevekkül” sokuşturup araya,

Zavallı dîni çevirdin onunla maskaraya!²¹

Dinin özüyle halkın yaşadığı din arasındaki uçurumdan doğan derin hayal kırıklığını “ağlamak” fiili ile dile getiren Eroğlu ise şeriâtin icrası iddiasıyla işlenen ancak dinin esası ile bağdaşmayan her bir fiili, dine yapılmış bir haksızlık olarak görür. Cehaleti, insanı uyuşturan, iradeyi felce uğratan bir uyku hâli olarak tasavvur eder ve selameti bu ataletten kurtulmaya bağlar:

Ağladım ahvâline halkın diyânet nâmına

Mel‘anetler ettiler icrâ şerî‘at nâmına

Elverir âlûde-i nevm-i cehâlet olduğun

Terk-i hâb u râhat et artık selâmet nâmına²²

Tevekkülü, tembellik ve sorumsuzluğun mazereti hâline getiren zihniyeti açık bir şekilde eleştiren Âkif ve Eroğlu; sebeplere sarılmadan, çalışmadan girilen huzur ve refah beklentisini yersiz bulur. Âkif, muhataplarının bu yanlış inançlarını çürütmek, onlara düşüncelerini sorgulatmak amacıyla “Ma‘nâ-yı tevekkül bu mudur?” şeklinde cevabı içinde bulunan bir soru yöneltir. Hakikati daha güçlü bir şekilde vurgulamak için sorulan bu soru, istifhâm-ı inkârîdir.²³ Tevekkül, pasif bir bekleyiş değil, sebeplere riayetin ardından ilahi iradeye teslimiyettir:

“Allâh’a dayandım!” diye sen çıkma yataktan ...

Ma‘nâ-yı tevekkül bu mudur? Hey gidi nâdân!

Âlemde “tevekkül” demek olsaydı “atâlet”,

Mîrâs-ı diyânetle yaşar mıydı bu millet?²⁴

¹⁹ Ersoy, *Safahat*, 197.

²⁰ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 181.

²¹ Ersoy, *Safahat*, 237.

²² Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 35.

²³ Ramazan Tural, “Kur‘ân-ı Kerîm’de İstifhâm-ı İnkârî Üslûbu: Anlam ve Etki Analizi”, *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 307.

²⁴ Ersoy, *Safahat*, 416.

Eroğlu, “Önce deveni bağla, sonra Allah’a tevekkül et.” hadisinden iktibasla tevekkülün; sebepleri devre dışı bırakan bir teslimiyet olmadığını, aksine sebepler alanında en yüksek çabayı göstermeyi zorunlu kılan bir bilinç olduğunu söyler:

İnsân mütevekkil olamaz eylemedikçe
[I‘kıl ve tevekkel]²⁵ deki ma‘nâyı teferriş
Her kârda Allâh’a güvenmekle berâber
Lâzım gelir âkil için esbâba teşebbüs²⁶

Her iki şair de kurtuluşu genç nesilde görür. Çözülme çağında arzuladıkları dirilişi; ahlak, irade ve bilinçle donanmış bir gençlik prototipi üzerinden temellendirir. Âkif, arzuladığı ideal gençliği Âsım’ın şahsında inşa eder. Âsım; vatanına ve milletine bağlı, tarih bilinci yüksek, haksızlık karşısında susmayan, fikren ve bedenlen güçlü bir tip olarak karşımıza çıkar:

-Hocam, evlâdına benzer bulamazsın arasan,
Görmedim ben bu kadar dörtbaşı ma‘mûr insân.
Ne büyük hilkat o Âsım, ne mu‘azzam heykel!
Onu, bir şi‘r-i hamâset gibi, ilhâm-ı ezel,
Sana sunduysa, açıp rûhunu teşrîhe çalış...
Gâlibâ oğlanı yanlış görüyorsun, yanlış!
Sonra, irfânı için söyleyecek söz bulamam;
Oğlanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam.
Boynu dehşetli, evet, beyni de lâkin zinde;
Kafa enseyle berâber gidiyor seyrinde.²⁷

Benzer bir idealleştirme, Eroğlu’nun “Bir Şâkirtin Gâye-i Emeli” şiirinde görülür. Eroğlu; sorumluluk bilinciyle hareket eden, inançla ve aksiyonla bütünleşmiş bir genç figürü üzerinden ideallerini şöyle dile getirir:

İsrâfa yok tahammülü hîç nakd-i vaktimin
Geçmiş zamâna kalmadı imkânı avdetin.
Tembelliğin zamânı değil, sa‘y vaktidir,
Bir hasm-ı bî-emâniyim artık atâletin.
Leyli nehâra kalbedecek bir zamândayım
Yoktur lüzûmu gayrı bana hâb u râhatın.
Birçok vazîfe etmede tahmîl, dûşuma
Ahvâl-i pür-melâli şu bedbaht milletin..
Ta‘kîb etmek istediğim gâye mücmelen:
Hakk’ın inâyetiyle ve ilm ü fazîletin
Rehberliğiyle vâlîde-i mihribânımı
Pâmâli etmek istemem artık hakâretin.
Haksızlık eyleyenlere i‘lân-ı harb ile
Etmek cihânda hükmünü icrâ adâletin.²⁸

Âkif ile Eroğlu’nun bir diğer benzerliği tüm yaşananlara rağmen ümitsizliğe düşmemeleri, kurtuluşa olan samimi inançlarıdır. Âkif, ümitsizliği ölüm ile eş değer gördüğü şiirinde toplumu ümit ve azimle harekete geçmeye şöyle çağırır:

Âtîyi karanlık görerek azmi bırakmak...
Alçak bir ölüm varsa, emînîm budur ancak.
Azmiyle, ümîdiyle yaşar hep yaşayanlar;
Me’yûs olanın rûhunu vicdânını bağlar

²⁵ “Önce deveni bağla, sonra Allah’a tevekkül et.” Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’l-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvad Marûf (Beyrut: Dârul-Garbi’l-İslâmî, 1996), “Şıfâtü’l-Kıyâme”, 60 (No. 2517) .

²⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 141.

²⁷ Ersoy, *Safahat*, 383.

²⁸ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 36.

Lâ'netleme bir ukde-i hâtır ki: Çözülmez...

En korkulu cânî gibi ye'sin yüzü gülmez!²⁹

Eroğlu, Yûsuf Sûresi'nin 87. ayetine³⁰ telmihte bulunarak ümitsizliği doğrudan itikadi bir problem hâline getirir. Ümitsizliği şeytani tavrın bir iz düşümü olarak kabul eder. Her derdin çözümünü ilahi kudrete havale ederek ümitsizliğin meşruiyetini ortadan kaldırır:

Ümmîdini kesmek ne revâ lutf-ı Hudâ'dan

Me'yûs olan insân olur iblîs ile hemrâh

Kalbindeki müşkilleri de halleder elbet

Her ukdeyi halletmeye kâdir olan Allâh³¹

Âkif ve Eroğlu, cephedeki askeri de mücadelesinde daima destekler ve zafere yürekten inanır. Verilen mücadeleyi sıradan bir askerî görev olarak görmez, herkese nasip olmayan bir şeref vesilesi kabul eder:

Yurdunu Allâh'a bırak, çık yola:

"Cenge!" deyip çık ki vatan kurtula.

Böyle müyesser mi gazâ her kula?

Haydi, levend asker, uğurlar ola!³²

Sarıl silâhına tekrâr, ey gazanfer ner!

Vatan, o boynu bükülmüş vatan meded ister

O zeyl-i ismeti çâk eylesin mi yad eller?

Bu hâk-i pâk olamaz hayl-i eşkiyâyâ makar

Mücâhedende devâm eyle, kahramân asker!³³

Esareti Türk'ün tabiatına aykırı bir hâl olarak konumlandırıran Âkif ve Eroğlu, Türk milletinin hürriyetine olan düşkünlüğünü ve bağımsızlığın onun için vazgeçilmezliğini büyük bir inanç ve kararlılıkla dile getirir. Millî Mücadele'nin en buhranlı günlerinde kaleme alınan ve milletin bağımsızlık iradesini sembolleştiren İstiklâl Marşı'ndaki söylemin bir benzerini Eroğlu'nda görmek mümkündür. Âkif'in "ezelden hür yaşama" vurgusu ile Eroğlu'nun "edvâr-ı esârette bile hür yürüme" fikri, hürriyetin Türk milleti için tarihsel ve varoluşsal bir nitelik olduğunu ortaya koyarken "zincir", "kemend", "bend" gibi imgeler de esaretin Türk'ün tabiatına aykırılığını ifade eder:

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım;

Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!

Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.

Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.³⁴

Türk'ün takamaz boynuna bir kimse kemendi

Lâzım ise emretmelidir kendine kendi

Edvâr-ı esârette bile hür yürüyendi

Mâzide de âtîde de hâlâ da efendi

Türk'ün emeli başka değil hür yaşamaktır

Elbette bu ârzûsuna nâ'il olacaktır³⁵

Zikrettiğimiz tüm bu ortaklıklar neticesinde Eroğlu, yaşadığı dönemde "İkinci Âkif" olarak anılmıştır. Bu tespiti şiirinde yer veren Eroğlu, "Benzetenler oluyor" ifadesi ile bu benzerliğin dışarıdan atfedildiğini özellikle vurgulamıştır. Şair, "Benzemem amma" diyerek bu yakıştırmayı mütevazı bir tavırla reddederken "çıldırıyor, hopluyorum" sözleriyle de bu benzetmenin kendisinde uyandırdığı memnuniyet ve heyecanı dile getirmiştir. Âkif'i; bilgiyi, hikmeti ve irfanı bir "harman"

²⁹ Ersoy, *Safahat*, 193.

³⁰ "Ey oğullarım! Gidin de Yûsuf'u ve kardeşini iyice araştırın, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü inkâr edenlerden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez!" *Kur'ân Yolu* (Erişim 12 Ocak 2026), Yûsuf 12/87.

³¹ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 152.

³² Orhan Özdiil vd., *Mehmet Akif Ersoy ve İstiklâl Marşı* (Ankara: Ayrıntı Baimevi, 2021), 62.

³³ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 170.

³⁴ Özdiil vd., *Mehmet Akif Ersoy ve İstiklâl Marşı*, 246.

³⁵ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 131.

gibi kaldırıp götüren kurucu bir figür olarak tasvir ederken kendisini bu büyük hasadın ardından kalan “başakları” toplayan bir devam şairi olarak konumlandırmıştır:

Benzetenler oluyor Hazret-i Üstâd’a beni
Benzemem amma yine çıldırıyor, hopluyorum
Kaldırıp hirmen-i irfânını gitti Âkif
Ben onun geçtiği yollarda başak topluyorum³⁶

Âkif de Eroğlu’ndan haberdar olmuş ve onun için bir beyit kaleme almıştır. Eroğlu, bu beyte *Nâle* isimli eserinin ilk sayfasında yer vermiştir:

İşittim Hakkı varmış ol Niğde livâsında
Neş’eyi meş’ale buldum Hakkı’nın me’vâsında³⁷

Çalışmanın bundan sonraki kısmında Âkif ve Eroğlu’nun yaşadıkları dönem yine kendi şiirlerinden hareketle değerlendirilecek, ardından bu iki şairin yaşanan hadiseler karşısında Yaratıcı’ya sığındıkları, yer yer de sitem ettikleri şiirleri savaşın psikolojisini yansıtan birer unsur olarak incelenecektir.

2. Aynı Yangının İçinde: Safahat ve Nâle’de Savaş Manzaraları

Âkif ve Eroğlu’nun geliştirdiği ahlaki, fikrî ve poetik tavrı sağlıklı biçimde çözümleyebilmek için öncelikle yaşadıkları çağın ruhunu, tarihî ve toplumsal atmosferini kavramak gerekir. Bu atmosferi anlamanın en iyi yolu ise yine onların kendi eserlerine yönelmek başka bir deyişle çağa yine kendi gözlerinden bakmak ve hadiseleri kendi kalemlerinden okumaktır. Bu bakımdan *Safahat* ve *Nâle*; bir medeniyetin dağılma sürecini, yeni bir devletin doğuşunu, bu süreçte yaşanan ahlaki, toplumsal, siyasi ve psikolojik sarsıntıları yansıtan birer ayna gibidir.

Çalışmanın odağını oluşturan dua ve yakarıları çözümleyebilmek için her iki şairi bu denli yoğun bir vicdani gerilime, derin bir ızdıraba, çaresizlik hissine ve sığınma ihtiyacına sürükleyen şartları incelemek yerinde olacaktır. Yaşadıkları dünyayı anlamak için de her iki şairin “vatan” tanımlarına bakmak önceliklidir. Zira vatan; insanı hayata bağlayan, ona gelecek tasavvuru kurduran, ideallerinin yeşerdiği ve aidiyet duygusunun olduğu bir zemindir. Âkif için vatan, yaşanan toprak kayıpları ve buna eşlik eden tarihsel yıkım süreci sonunda yaşatan bir yurt olmaktan çıkmış; hayatın çekildiği, ümidin söndüğü, ölümün hüküm sürdüğü bir kabristana dönüşmüştür:

Âh! Karşımda vatan nâmına bir kabristân
Yatıyor şimdi... Nasıl yerlere geçmez insân?³⁸

Eroğlu için ise vatan; huzur veren bir yurt değil, sürekli sınanan, tehdit altında tutulan ve savaşarak savunulmak zorunda olan bir mekândır:

Seferberiz bu cedelgehte altı yüz senedir
Nasîb değil bize âsûdegî. Ne çâre, kader³⁹

Her ikisi de yaşadıkları dünyayı bir “yolcu”nun gözünden tanıtmayı seçmiştir. “Yolcu” figürü, her iki şairde de son derece bilinçli bir tercihtir. Zira yolcu, tanıtılan mekâna ait ve aşına değildir. Bu yüzden onun bakışı, alışkanlıkla körelmemiş, ilk kez gören, sarsılmaya açık bir bakıştır. Âkif ve Eroğlu, vatanın içine düşürüldüğü hâli, içeride yaşayanların kanıksadığı sıradan bir manzara olarak sunmak istemez; aksine onu, dışarıdan bakan bir vicdanın duyduğu hayret ve sarsıntı eşliğinde görünür kılar. Yolcuya hitap etmek, aynı zamanda okuru da o konuma yerleştirmektir. “Yolcu” figürü, okurun doğal konumuyla birebir örtüşür. Zira okur da o dünyaya dışarıdan gelir, bakar ve geçip gitmeye meyillidir. Şair, “seyret” ve “gitme” çağrılılarıyla okurun bu geçiciliğini bozar; onu sadece bakıp uzaklaşan biri olmaktan çıkarıp o manzaranın içine çekmek ister:

Gitme ey yolcu, berâber oturup ağlaşalım:
Elemim bir yüreğin kârı değil, paylaşalım:
Ne yapıp ye’ simi kahreyleyeyim, bilmem ki?
Öyle dehşetli muhîtimde dönen mâtem ki!..⁴⁰

³⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 154.

³⁷ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 17.

³⁸ Ersoy, *Safahat*, 187.

³⁹ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 40.

⁴⁰ Ersoy, *Safahat*, 187.

Seyret garîb yurdumu ey yolcu, ser-te-ser
Her gördüğün zavallı birer hânümân-harâb
Oldukça bûm-ı gam dil-i zârımda nevha-ger
Ma‘mûreler gözümde değildir, cihân harâb⁴¹

Safahat’ta yolcunun/okurun gördüğü manzara ölümün toprağı kapladığı bir vatandır. Şair, Süleymaniye Kürsüsünde kitabında İslâm dünyasının içine sürüklendiği genel perişanlığı tasvir ederken Balkan Harbi’nin yol açacağı büyük felaketin işaretlerini de verir. *Safahat*’ın üçüncü kitabını oluşturan Hakkın Sesleri’nde, Balkan Harbi sırasında kadın, ihtiyar, çocuk pek çok masumla birlikte binlerce Müslüman’ın katledilişini savaşın yol açtığı insani yıkımın çarpıcı sahneleri olarak şiirine yansıtır:

Şu mezârlar ki uzanmış gidiyor, ey yolcu,
Nereden başladı yükselmeye, bak, nerde ucu!
Bu ne hicrân-ı mü’ebbed, bu ne hüsrân-ı mübîn...
Ezilir rûh-i semâ, parçalanır kalb-i zemîn!
Azıcık kurcala toprakları, seyret ne çıkar:
Dipçik altında ezilmiş, paralanmış kafalar!
Bereden reng-i hüviyyetleri uçmuş yüzler!
Kim bilir hangi şenâ‘atle oyulmuş gözler!⁴²

Bu sahnelerin kuruluşunda “yürüme” ameliyesini bir gözlem ve aktarım imkânı olarak kullanan Âkif, karşılaştığı manzaraları doğrudan ve bütün çıplaklığıyla şiirine taşır.⁴³ Balkan Harbi’nin; Edirne, Sarayıçi, Gümölcine, Kosova, Selanik ve Serez’deki sahnelerini, Fâtih Kürsüsünde kitabının vaaz bölümünde halkı uyandırmak için birer ibret levhası olarak sunar.⁴⁴ Hâtıralar kitabındaki “Berlin Hâtıraları” şiirinde savaşta evlatlarını kaybeden ailelerin acısı üzerinden İslâm dünyasındaki annelerin dramını yansıtır. Âsım kitabındaki “Çanakkale Şehidleri” bölümünde savaşın dehşetini, parçalanan insan bedenlerinin sağanak gibi yağdığı bir manzara ile tasvir eder:

Ölüm indirmede gökler, ölü püskürmede yer;
O ne müdhiş tipidir: Savrulur enkâz-ı beşer...
Kafa, göz, gövde, bacak, kol, çene, parmak, el, ayak,
Boşanır sırtlara, vâdîlere, sağanak sağanak.
Saçıyor zırha bürünmüş de o nâmerd eller
Yıldırım yayılımı tûfanlar, alevden seller⁴⁵

Savaş sadece cephede varlığı hissedilen bir hadise değildir. Topyekûn bir milletin maddi, manevi zorluklara göğüs gerdiği bir süreçtir. Eroğlu da bu manzaraların bir tanığı olarak şiirini dönemin şahidi kılar. “Hangi Şehidin Yavrusu?” başlıklı şiirinde babasını savaşta kaybetmiş bir kız çocuğunun, geçimini sağlamak için kuvvetinin ötesinde hizmete talip oluşunu; “Veli” başlıklı şiirinde babası, dayısı, ağabeyleri savaşta şehit olmuş, kendisi ise sakat olduğu için askere gidememiş ve geride kalan ailesine, yeğenlerine bakabilmek için köyde bekçilik yapan bir genci; “Bir Köylü Kadının Tahassürü” şiirinde oğlu Ahmed’i askere göndermiş, onun nişanlısı ile yol gözleyen bir anneyi konu eder. Cephede düşmanla verilen mücadelenin yanı sıra vatan topraklarında geride kalanların yaşadığı sıkıntıları şair bir de “Neler Çekmedik?” şiirinde dile getirir. “Ötede” düşman yıkıcı bir güç olarak memleketi çiğnerken “beride” düzeni sağlamakla yükümlü olması gereken unsurlar silahlarını zavallı köylüye doğrultur:

Ötede düşmen-i hirâs-efken
Mülkü pâmâl-i kahrı eylerken
Beride çekti tîğ-ı udvânı
Çete, jandarma, bir yığın cânî
Kime lâkin? Zavallı köylülere...
Emre âmâde, serfürû kadere⁴⁶

⁴¹ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 125.

⁴² Ersoy, *Safahat*, 187.

⁴³ Ahmet Akgül, “Safahat’ta ‘Yürüme’nin İşlevleri”, *Söylem Filoloji Dergisi* 9/1 (Nisan 2024), 176.

⁴⁴ Alev Sınar Uğurlu, “Fatih Kürsüsünde’n Seslenen Mehmet Âkif”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35/Özel Sayı (Güz 2021), 84-86.

⁴⁵ Ersoy, *Safahat*, 379.

⁴⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 48.

Ardından savaşın aile yapısını nasıl parçaladığını gözler önüne seren Eroğlu, fedakârlığın ulaştığı insanlık sınırını şöyle resmeder:

Oğlunu harbe sevk eden babalar,
Derd-i hasretle inleyen analar,
Zevcinin nâr-ı firkatiyle yanan-
Zevceler. Bî-peder yetim kalan-
Yavrular. Hepsî de sefil ü alîl
Nâ-tüvân, bî-nevâ, hakîr ü zelîl
Neye mâlikse hepsini verdi
Aç kalınca zavallı ot yerdî⁴⁷

“Niçin bu azâba katlanıyor?” sorusu ile bu tahammülün hangi bilinç ve inanç ile sürdürüldüğü üzerine düşündürür. Cevap hemen ardından geldiği üzere gelecek ümidi ve vatanın kurtuluşudur:

Nâr-ı hirmân içinde kıvranıyor
Ne için bu azâba katlanıyor
Çünkü âtide bahtiyâr olacak
Vatanı böylelikle kurtulacak⁴⁸

Mehmed Âkif 1873’te, Eroğlu 1874’te dünyaya gelmiş; ikisi de istikrarlı bir medeniyet düzenine değil, belirsizlikle örülü bir çağın içine doğmuştur. Büyük bir medeniyetin süratle çözülmeye yüz tuttuğu, her cepheden kuşatıldığı, vatan topraklarının birer birer kaybedildiği, ahlaki çözülmelerin derinleştiği bir tarihsel iklim içinde yetişmiştir. Âkif ve Eroğlu’nun; şiirlerini, bireysel estetik arayışlarının ötesine taşıyarak toplumsal bir sorumluluk bilinciyle kaleme almaları, bu tarihsel tecrübenin doğal bir sonucudur. Devrin panoraması, her iki şairin metinlerinde belirginleşen yoğun feryat, yakarış ve sorgulama dilini doğru okumak bakımından önemli bir arka plan oluşturur. Zira buhranlarla kuşatılmış bir dünyada şair, yalnızca olup bitene tanıklık eden bir gözlemci konumunda kalmaz; yaşananı anlamlandırmaya, yön tayin etmeye ve bir çıkış yolu aramaya çalışan sorumlu bir münevver olarak belirir. Âkif ve Eroğlu’nda görülen bu eleştirel bilinç ve çözüm arayışı, nihayetinde mutlak kudret ve hikmet sahibi Yararıcı’ya yönelen bir sığınma ve iltica diliyle birleşir. Her iki poetikada da dua, tarihî felaketler karşısında tükenen insanın ve insani imkânların dile getirildiği, umudun ve direncin yeniden inşa edildiği bir söylem alanıdır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Âkif ile Eroğlu’nun yakarış dili birlikte ele alınacak, yaşanan tarihî dönüşümlerin yakarış söylemi üzerindeki etkisi, iki benzer poetika üzerinden somut bir zeminde karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

3. Gelenekten Krize Dua Dilinin Dönüşümü

Sosyal ve siyasi hayattaki değişimler, şiirin içeriğini de değiştirmiş, Osmanlı Devleti’nin büyük çalkantılar, savaşlar ve bozgunlarla geçen II. Meşrutiyet sonrası yıllarında, özellikle Balkan Savaşları’nın doğurduğu hâlet-i rûhiyenin etkisiyle şiirin muhtevasında önemli bir dönüşüm yaşanmıştır.⁴⁹ Methiye, naat, münacat gibi türlerde bu dönüşümü belirgin bir şekilde görmek mümkündür.

Eroğlu’nun kaside nazım şekli ile kaleme aldığı “Siper-nişîn Olan Mücâhidîn-i Kirâma” başlıklı methiyesinde “siper”e yapılan övgü bunun bir örneğidir. Klasik şiir geleneğinde bir devlet büyüğüne yazılması alışlagelmiş olan bu türün, siperdeki askere yazılması, hayatın saraydan cepheye doğru kayışıyla birlikte şiirin anlam dünyasında meydana gelen kırılmayı çarpıcı biçimde gözler önüne sermektedir. Bu şiirde “siper”, sıradan bir savunma hattı olmaktan çıkarılarak milletin kaderinin yazıldığı kutsal bir eşik olarak kurgulanır. Kahramanlığın, fedakârlığın, adanmışlığın tecessüm ettiği bir sahne, “hayât-ı hakîkî”ye açılan bir kapı olarak tasavvur edilir. Ölüm, burada bir yok oluş değil, daha yüksek bir mertebeye geçiştir:

Siper ki Ka’be-i âmâl-i mülk ü millettir
Harîm-i pâkini kerrûbiyân tavâf eyler
Siper ki mehbit-i âyât-ı fevz ü nusrettir
Uçar semâ-yı berînde rûh-ı peygamber

⁴⁷ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 49.

⁴⁸ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 49.

⁴⁹ M. Fatih Andı, *Şiirin Ufku Hz. Peygamber’i Şiirle Sevmek* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019), 17.

Siper ki meşher-i envâ'-ı kahramânîdir
 Bu hâkdânda kim gördü öyle bir meşher?
 Siper mezâr-ı muvakkattır, ol mezâra giren
 Olur hayât-ı hakîkîye dâ'imâ mazhar
 Siper vazî' görünür arza nisbeten ammâ
 Ulüvv-i pâyesi eflâkten de bâlâter
 Siper tarîk-i zaferdir, tarîk-i cennettir
 Bu yolda ancak eder gâziyân, seyr ü sefer
 Siper nümûne-nümâ-yı cahîm olur ba'zen
 Zemîni püskürür âteş, semâsı şimşekler
 Siper o mevki'-i azm ü sebât kim oradan
 Zaferle çıkmaya mev'ûd bütün telâkîler
 Siper o kişver-i zîr-i zemîn ki sükkânı
 İçin yüreklerimiz hiss-i ihtirâm besler⁵⁰

Âkif ve Eroğlu'nun Çanakkale kahramanları için yazdıkları methiyeler de yaşanan çağın ruhunun şiire yansımalarının birer örneğidir. Savaş atmosferinde memduh; vatanın istikbalini, hürriyet idealini ve toplumun umutlarını üzerinde taşıyan askerdir:

Ey, bu topraklar için toprağa düşmüş, asker!
 Gökten ecad inerek öpse o pâk alını değer.
 Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhîdi...
 Bedr'in arslanları ancak, bu kadar şanlı idi...⁵¹

Dîn hissi, vatan duygusu, haysiyyet-i millet
 Elbette olur hârîka ibdâ'ına kâdir
 Sende bu fazîletler idi müctemi' elbet
 Ey şibl-i esed, ânîlî yiğit, şanlı bahâdır.⁵²

Bu muhteva değişiminin izleri, Hz. Peygamber'e duyulan sevgi ve bağlılığın dile getirildiği naatlarda da açıkça görülmektedir. Klasik şiirde naatlar, dil ve anlatım bakımından müşterek bir zemin üzerinde teşekkül etmiştir. Bu itibarla naat söylemeye yönelen şairin, gelenek tarafından belirlenmiş hazır ve makbul bir malzemeye şekil verdiği ifade edilebilir.⁵³ Övgü ve şefaat talebi klasik şiirde naatların belkemiğidir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren ise şiir vadisinde naat geleneği de eski ile bağlarını yavaş yavaş koparmış ve yeni şiirde naatlar açısından asıl önemli değişim Âkif ile yaşanmıştır. Geleneksel şiirde şairlerin ferdî kurtuluş ve şefaat taleplerini dile getirdikleri naatlar, Âkif ile toplumun yaşadığı sıkıntıların dile getirildiği, milletin felah ve selametinin arzulandığı manzumelere dönüşmüştür. Andı, bu değişimde dönüm noktası olarak Âkif'in "Pek Hazîn Bir Mevlid Gecesi" başlıklı naatını zikretmektedir. Âkif, bu şiirinde kendisinden önceki şairlerden ayrılarak ümmetin içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal şartları naatının merkezine taşır. Şiirini dünyevi ve aktüel bir zemine çeken şair, bir kurtarıcı olarak Hz. Peygamber'e yönelir. Bu yaklaşım, naat edebiyatımızda yeni bir ses ve tavrı temsil eder. Zira klasik naat geleneğinde şairin peygambere hitabı çoğunlukla bireysel günahların affı ve ahirette şefaat talebi şeklindedir. Oysa bu şiirde peygamber şefaatçi olarak değil, ruhani otoritesiyle bu dünyadaki kötülüklere müdahale etmesi beklenen, ümmetin içinde bulunduğu siyasi ve ahlaki buhrandan kurtuluş için çağrılan bir rehber ve kurtarıcı olarak tasavvur edilir.⁵⁴ "Yıllar geçiyor ki, yâ Muhammed/Aylar bize hep Muharrem oldu!" dizeleri, süreklileşmiş bir yas hâlini ifade eder. Zaman ilerlerken acı değişmez ve sabit kalır. Mesele yalnızca siyasi, askerî yenilgi değil, kutsal sınırların ihlalidir. İslâm dünyasının pasifleşmesi, edilgenleşmesi ve tarih sahnesinde özne olma vasfını yitirmesi, şairi, kurtarıcı merci olarak Hz. Peygamber'e sığınmaya sevk eder:

⁵⁰ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 40.

⁵¹ Ersoy, *Safahat*, 379.

⁵² Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 79.

⁵³ Meliha Yıldırım Sankaya, "Peygamber Tasavvurundaki Değişimin Dile ve Edebiyata Yansıması: Na't-ı Şerîf Örneği", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 27.

⁵⁴ Andı, *Şiirin Ufku Hz. Peygamber'i Şiirle Sevmek*, 15-17.

Yıllar geçiyor ki, yâ Muhammed,
Aylar bize hep Muharrem oldu!
Akşam ne güneşli bir geceydi...
Eyvâh, o da leyl-i mâtem oldu!
Âlem bugün üç yüz elli milyon
Mazlûma yaman bir âlem oldu:
Çiğnendi harîm-i pâki şer'in;
Nâmûsa yabancı mahrem oldu!
Beyninde öten çanın sesinden
Binlerce minâre ebkem oldu.
Allâh için, ey Nebiyy-i Ma'sûm,
İslâm'ı bırakma böyle bîkes,
İslâm'ı bırakma böyle mazlûm.⁵⁵

Eroğlu'nun "Bakma artık bizim günâhımıza" dizesi de ferdî kusurlar yerine kolektif ihmallere odaklandığını gösterir. Âkif'e benzer bir şekilde, Cenâb-ı Hak'tan Hz. Peygamber'in yüzü suyu hürmetine yardımını talep eden Eroğlu'nun beklentisi de şefaât değil, dünyevi sıkıntıların ortadan kalkması, toplumun huzur ve refah bulmasıdır:

"Âb-ı rûy-ı Habîb-i Ekrem için"
Bakma artık bizim günâhımıza
Ver nihâyet figân ü âhımıza

"Kerbelâ'da revân olan dem için"
Bize bahş et biraz huzûr u refâh
Erhamü'r-râhimînsin Allâh!..⁵⁶

Şiirdeki bu dönüşümün en keskin örneklerinden biri de münacatlardır. Koçin, klasik edebiyatta münacat yazılmasının başlıca sebeplerini açıklarken ilk sıraya İslâmî kitap tertip geleneğini, ikinci sıraya da duayı teşvik eden ayet ve hadisleri koyar. İslâmî gelenekte besmele, hamdele, salvele ile başlayan metin düzeni, edebî eserlerde de dua ile başlayan bir kompozisyonu zorunlu kılar. Ayrıca Kur'an'da doğrudan dua mahiyetinde veya duayı teşvik eden çok sayıda ayet bulunması ile hadis literatüründeki benzer vurgular, şair ve nasirleri münacat kaleme almaya yöneltten temel dinamikler arasında yer alır.⁵⁷ Ancak savaş çağında kaleme alınan metinlerde durum farklıdır. Münacat açısından iki dönem arasındaki ilk fark, şiirin yazılış amacı ve şairin içsel motivasyonunda saklıdır. Âkif ve Eroğlu'nda duaya yönelişi belirleyen saik tarihî felaketler ve kolektif yıkım karşısında hissedilen derin bir yalnızlık ve yoldaşsızlık duygusudur. Bu bağlamda dua, bir tertip ya da kompozisyon gerekliliği olmaktan çıkmıştır. Âkif ve Eroğlu'nun aşağıdaki mısralarında "vatan yok", "hânümân yok", "âşinâ yok", "merhem yok" biçimindeki ardışık olumsuzluklar, dünyevi bütün dayanakların tükendiğini ve şairlerin bir sığınak olarak, yoğun bir ihtiyaç hâli içinde duaya yöneldiğini gösterir:

Yok, yok, dil-i mecrûhuma bir merhem yok
Feryâdımı gûş eyleyecek âdem yok
Muztarrım eyâ Mucîb! Senden başka
Mes'ûlümü is'âf edecek kimsem yok⁵⁸

İlâhî, kimsesizlikten bunaldım, âşinâ yok mu?
Vatansız, hânümânsız bir garîbim... Mültecâ yok mu?
Bütün yokluk mu her yer? Bâri bir "Yok!" der sadâ yok mu?⁵⁹

Klasik edebiyatta çoğu zaman mazmunlar etrafında şekillenen ve genellikle beklenmedik ifade ve imajlar barındırmayan münacatlar,⁶⁰ kulun acziyetini idrak ederek Allah'a samimiyetle yöneldiği,

⁵⁵ Ersoy, *Safahat*, 205.

⁵⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 45.

⁵⁷ Abdulhakim Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 31-32.

⁵⁸ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 60.

⁵⁹ Ersoy, *Safahat*, 136.

⁶⁰ Orhan Okay, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 126.

günahlarından duyduğu pişmanlığı dile getirdiği, Hz. Peygamber hürmetine Cenâb-ı Hak'tan af ve mağfiret talep ettiği, samimi yakarış şiirleridir. Millî felaket dönemlerinde ise münacatlarda çerçevenin belirgin biçimde değiştiği ve genişlediği görülür. Klasik şiirde kendisini “abd-i âsî”, “bende-i nefis”, “esîr-i hevâ”, “pür-cürm ü kusûr”, “garîk-i isyân” gibi terkiplerle tanımlayan kulun,⁶¹ nefis ve şeytanla yürüttüğü iç mücadelede Allah'tan Hz. Peygamber hürmetine yardım talep edişi izlenirken bu kez dua, tarihsel ve maddî bir düşman karşısında verilen fiilî mücadelenin içinden yükselen bir nusret talebine dönüşür:

Yakın zamânda kavuştur şerefli bir sulha
Bırakma, düşmen-i mağrûra gayrı meydânı
Bu harbi vâsıta kıl milletin selâmetine
Habîb-i Ekrem'inin âb-ı rûyu hürmetine!⁶²

Bu şiirlerde, klasik münacatlarda alışık olunan bireysel günah, kusur ve acz söylemi yerini, savaşın ürettiği toplumsal felaket manzaralarına bırakır. Harap köyler, sönmüş ocaklar, çiğnenmiş namuslar, gasp edilmiş haklar, aç ve çıplak bedenler, dullar, yetimler ve yaşlılar merhamet talebinin en güçlü dayanağı olarak zikredilir. Ferdî arayışların yerini, milletin kaderine ilişkin kaygı ve talepler alır. Mübalağalı ve tahkiyevî bir üsluptan uzak olan klasik münacatların⁶³ aksine Âkif ve Eroğlu'nda dua, gerçek felaket sahneleriyle örülü, zaman zaman mübalağalı bir tasvir dünyası içinde ses bulur:

O nûru gönder, İlâhî, asırlar oldu, yeter!
Bunaldı milletin âfâkı, bir sabâh ister.
Înâyetinle halâs et ki, dalga dalga zalâm
İçinde kaynamasın çarpınıp duran İslâm!..
Bu secde-gâha kapanmış yanan yürekler için;
Bütün solukları feryâd olan şu mahşer için;
Harîm-i Ka'be'n için; sermedî Kitâb'ın için;
Avâlimindeki âyât-ı bî-hesâbın için;
Nasîb-i dâ'imi hüsrân kesilmiş ümmet için;
Şu hâk-i pâke bürünmüş semâ-yı rahmet için.⁶⁴

Rahm et! Harâb köylere, tütmez ocaklara,
Pâmâl edilmiş ırlara, mağsûb haklara
Boş mi'delerle kapkara üryân tenlere
Yokluk içinde varlığa hasret çekenlere
Bî-çâre dullara, babasız yavrucuklara
Âciz, sefil, boynu bükülmüş çocuklara
Ak saçlı ümmehâta, siyehrûz pederlere
İkbâl-i sernigûnlara, meş'ûm kaderlere⁶⁵

Klasik şiirde nefis ve şeytanla mücadelesinde kendisini güçsüz ve yetersiz hisseden insan, günahlarının çokluğu karşısında Rabbin rahmetinin sınırsızlığına sığınırken⁶⁶ Âkif ve Eroğlu'nda fiziki düşmanın yıkıcı gücü karşısında Yaradan'ın kudretine iltica edilir:

Yâ Rab! Bu kanlı sahneye bir kanlı perde çek!
Artık zavallı kullarını üzdüğün yeter!
Yetmez değil ya kudretin, ey merhamet-me'âb!
Bir parça sarsıver küreyi iş olur biter⁶⁷

Âkif'in münacatlarında ise daha belirgin ve dikkat çekici bir dönüşüm göze çarpar. Okay, Âkif'in asıl sanatkar ve şair mizacının, dua muhtevalı şiirlerinde ortaya çıktığını söyler. Bu şiirlerde dua,

⁶¹ Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât*, 117-118.

⁶² Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 42.

⁶³ Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât*, 97.

⁶⁴ Ersoy, *Safahat*, 315.

⁶⁵ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 113.

⁶⁶ Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât*, 100.

⁶⁷ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 87.

başta yapılan tarifi aşarak yalnızca isteme, acziyet ve sığınma anlamlarıyla sınırlı kalmaz; aynı zamanda hitap, soru, serzeniş gibi insani duygu ve tutumların tamamını kuşatan geniş bir ifade alanına dönüşür.⁶⁸ Âkif ve Eroğlu'nun benzeştiği, Eroğlu'na "İkinci Âkif" dedirten en önemli hususlardan biri de Eroğlu'nun dua içerikli şiirleridir:

İlâhî, altı yüz bin Müslümân birden boğazlandı...
Yanan cân, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı.
Ne ma'sûm ihtiyârlar süngüler altında kıvrandı!
Ne bîkes hânümânlar işte, yangın verdiler, yandı!
Şu küllenmiş yığınlar hep birer insân, birer cândı!
Tecellî etmedin bir kerre, Allâh'ım, cemâlinle!
Şu üç yüz elli milyon rûhu öldürdün celâlinle!
Oturmuş eğlenirlerken senin -hâşâ- zevâlinle,
Nedir ilhâdî imhâlin o sâmit infi'âlinle?
Nedir İslâm'ı tenkîlin bu müsta'cel nekâlinle?⁶⁹

Nedir? Bilinmedi gitti murâd-ı sübhânî
Neden görünmedi sulhun likâ-yı nâzânî?
Üçüncü kış da siperler içinde buldu bizi
Çelikten olsa dayanmaz vücûd-ı insânî
Henüz rahmete kesb-i liyâkat etmedi mi?
Zavallı âlem-i İslâm, ey kerem kânî!
Bizim yüreklerimiz sızlıyor da gördükçe
Vatan-cüdâ nice yüz bin sefil ü üryânî
Senin o rahmet-i âlem-şümûlün ey Rahmân,
Temevvüc eylemesin var mıdır hiç imkânî?
Fakat nedir bu tahammül-güdâz imhâlin?
Tezelzül ettirecek korkarım ki îmânî⁷⁰

Koçin, klasik münacatlarda dünya meşgaleleri ile bozulması mümkün olmayan bir teslimiyet ve bu ruh hâlinin getirdiği tam bir huzur ve sükûnun hâkim olduğunu söyler.⁷¹ Âkif ve Eroğlu'nda ise yer yer istiğrak hâlini yansıtan mısralar ortaya çıkar. Yaşanılan sıkıntılar, içerisinde bulunan atmosfer her iki şaire de "la yüs'el" olmasına rağmen Cenâb-ı Hakk'a sualler sordurur. Her iki şairde de ardışık soru cümleleri, söyleyişi itiraz sınırına yaklaşan bir yakarışa dönüştürür:

İslâm ayak altında sürünsün mü nihâyet?
Yâ Rab, bu ne hüsrândır, İlâhî, bu ne zillet?
Mazlûmu nedir ezmede, ezdirmede ma'nâ?
Zâlimleri adlin, hani, öldürmedi hâlâ!
Cânî geziyor dipdiri... Cân vermede ma'sûm!
Suç başkasınıdır da niçin başkası mahkûm?
Lâ-yüs'el'e binlerce su'âl olsa da kurbân;
İnsân bu mu'ammâlara dehşetle niğeh-bân!⁷²

Yâ Rab! Bu ukûle sığmayan hâlet ne?
-Lâ-yüs'el isen de- bunlara hâcet ne?
Te'dîb ise maksadın günâhkârları
Mazlûmları inletmedeki hikmet ne?⁷³

⁶⁸ Okay, *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, 125-127.

⁶⁹ Ersoy, *Safahat*, 184.

⁷⁰ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 60.

⁷¹ Koçin, *Türk Edebiyatında Münâcât*, 101.

⁷² Ersoy, *Safahat*, 196.

⁷³ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 78.

Acz içinde kıvranan, çaresizlikten bunalan insanın mutlak kudret ve hikmet sahibi Rabbine karşı sitem ve serzenişini içeren bu ifadeler, arbede olarak tanımlanır.⁷⁴

Yâ Rab, bu uğursuz gecenin yok mu sabâhı?
Mahşerde mi bîcârelerin, yoksa felâhı!
Nûr istiyoruz... Sen bize yangın veriyorsun!
“Yandık!” diyoruz... Boğmaya kan gönderiyorsun!⁷⁵

Bir dem bizi güldürmedin ey kân-ı kerem!
Mahsûs mudur bizlere hicrân u elem?
Herkes gülüyor, ağlayan ancak bizler
Gam çekmek için mi halk olunduk bilmem?⁷⁶

Klasik şiirde, Allah'ın, bağışlayıcılığını ifade eden “Rahîm”, “Rahmân”, “Gaffâr”, “Mu‘în”, “Settâr”, “Kerîm”, “Cemâl” gibi isim ve sıfatları münacatlarda sıklıkla anılır.⁷⁷ Âkîf'in münacatlarında ise geleneksel söylemin aksine Cenâb-ı Hakk'ın, “Celâl” sıfatının belirgin biçimde öne çıktığı görülür. Bu tercih şairin, yaşadığı çağın savaşlar ve felaketlerle kuşatılmış atmosferini, ilahi tecellinin daha çok kahır boyutunda tecrübe etmesiyle ilişkilidir:

Her ân ediyorsun bizi makhûr-ı celâlin,
Kurbân olayım, nerde senin, nerde cemâlin?⁷⁸

Yetmez mi celâlinle göründüklerin artık?
Kurbân olayım, biz bu tecellîden usandık!⁷⁹

Tecellî etmedin bir kere, Allâh'ım, cemâlinle!
Şu üç yüz elli milyon rûhu öldürdün celâlinle!⁸⁰

Geleneksel münacatlarda, Cenâb-ı Hakk'ın mağfîret sahibi oluşuna dair ayet ve hadisler telmih veya iktibas yoluyla zikredilerek af için bir dayanak aranır.⁸¹ Eroğlu'nda ise rahmet ve merhameti vurgulayan bu nasslar, doğrudan bir sığınma zemini olmaktan ziyade yaşanan çağın yıkımı ve insani felaketleri karşısında tezat oluşturacak biçimde şiire dâhil edilir. Şair, ilahi vaadin sürekliliği ile tarihsel gerçekliğin örtüşmediğini kasteder:

Ma'sîyetse bu yokluğun sebebi
Neydi ma'sûmların günâhı aceb?
“Sebekat rahmetî alâ gadabî”⁸²
Buyuran sen değil misin yâ Rab!⁸³

Çok ağladık yeter, yeter! Ey merhamet-me'âb!
Erdi hitâma artık elîm ibtilâmızı
“Felyedhakû”⁸⁴ da emr-i şerîfin değil midir?
Halk eyle bir vesîle de handân kıl bizi⁸⁵

Kıvrandır süngüler altında çocuklar da neden
Bir küçük mevce görünmez yem-i Rahmânî'de

⁷⁴ Süleyman Uludağ, “Arbede”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3/347-348.

⁷⁵ Ersoy, *Safahat*, 195.

⁷⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 78.

⁷⁷ Muhsin Macit, “Münâcât”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/562.

⁷⁸ Ersoy, *Safahat*, 32.

⁷⁹ Ersoy, *Safahat*, 266.

⁸⁰ Ersoy, *Safahat*, 184.

⁸¹ Macit, “Münâcât”, 31/563.

⁸² “Rahmet'im gazabımı geçti.” Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Tevhîd”, 55 (No. 7553).

⁸³ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 45.

⁸⁴ “Yapıp ettikleri karşısında artık az gülsünler, çok ağlasınlar!” et-Tevbe 9/82.

⁸⁵ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 87.

Merhamet, anlaşılan, bildiğimiz ma'nâdan

Başka ma'nâya gelir lehçe-i Kur'ânî'de⁸⁶

Âkif ve Eroğlu'nda dua dilinin zorlandığı bu noktada istidrak gerçekleşir. Belagat ilminde, önceki sözden doğabilecek bir eksikliği, hatayı yahut yanlış anlaşılma ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla getirilen tamamlayıcı ifadeye istidrak adı verilir. İstidrak, çoğu zaman sevgi, hüzn, elem, hasret, şaşkınlık ya da öfke gibi yoğun duygularla verilen yanlış hükümlerin, duygusallıktan uzaklaşıldıktan sonra hakikatin daha serinkanlı idrakiyle tashih edilmesi sürecidir.⁸⁷ Ancak burada söz konusu olan rücu, basit bir sözünden cayma değil, bilinçli bir geri dönüş ve yeniden konumlanmadır. Aşırılığa yaklaşan bir hâli yeniden dengeye alma, duygunun sınırdan dolaştığı bir noktadan ilkeye geri dönmedir. Aşağıdaki şiirde “Sus ey dîvâne!” hitabı, Âkif'in kendi kendine yönelttiği sert bir ikazdır. Bu ifade, önceki bölümlerde yükselen feryadın ve “Niçin?” sorularının aşırılığa varma ihtimaline karşı bir bilinç denetimi işlevi görür. Âkif, evrendeki ilahi düzeni hatırlattıktan sonra, sorumluluğu yeniden insana teslim eder. “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”⁸⁸ ayetinden iktibasla sabırla sürdürülen gayretin mutlaka karşılık bulacağına dair inancını dile getirir ve duayı eylemin alternatifi olmaktan çıkarır:

Sus ey dîvâne! Durmaz kâ'inâtın seyr-i mu'tâdı.

Ne sandın? Fıtratın ahkâmı hiç dinler mi feryâdı?

Bugün, sen kendi kendinden ümîd et ancak imdâdı;

Evet, sen kendi ikdâmınla kaldır git de bîdâdı.

Cihân kânûn-i sa'yin, bak, nasıl bir hisle münkâdı!

Ne yaptın? “Leyse li'l-insânî illâ mâ-se'â” vardı!..⁸⁹

Eroğlu da “Şairle Vatanın Münakaşası” başlığını taşıyan mesnevisinde, kurtuluştan ümidini kesmiş olan vatana, zaferin yakın olduğunu müjdelerken “Hak dışında her şey yok olur/helâk olur.” ilkesini hatırlatır. Bu nihai ilke önceki dizelerde oluşabilecek yanlış algıyı tashih eden istidrak niteliğindedir. Zülmün kemale ermesi, zevalinin yaklaştığının delilidir. Hiçbir cebbar güç, ne kadar mutlak görünürse görünsün, Kahrân olan Allah'ın kudreti karşısında kalıcı değildir:

Şâ'ir: Zan değil sözlerim, hayâl değil,

Vehme hiç uğramaz, hakikat bil!

Var ise cebr ü kahrı a'dânın

Adl ü ihsânı yok mu Mevlâ'nın?

“Her kemâlin zevâli var mutlak”

“Küllü şey'in yezûlü illâ'l-Hak”

Vatan: Yoktur âlemde öyle bir cebbâr

Tahtını sernigûn ede Kahrân!⁹⁰

Sonuç olarak dua, savaş gibi ağır stres ve travma koşullarında bireyin başvurduğu temel baş etme stratejilerinden biridir. Âkif ile Eroğlu'nun duaları bunun şiirsel tezahürleridir. Her iki şairde de dua kimi zaman güven, teslimiyet ve umut ekseninde şekillenirken kimi zaman da sorgulayıcı, sitemkâr bir dil kazanır. Bu yoğun ve sınırdan yaşanan yakarış seyri, savaşın bireyin ruh dünyasında yol açtığı sarsıntı ve gerilimin yansımasıdır.

Sonuç

Şairlerin poetik yönelişlerini ve eserlerinin anlam dünyasını kavrayabilmek onları, içinde şekillendikleri tarihsel ve toplumsal bağlamla birlikte değerlendirmeyi gerektirir. Bununla birlikte sanatkarın bu bağlamla kurduğu ilişki her zaman doğrudan ve aynı yoğunlukta olmayabilir. Kimi şairler yaşadıkları çağın siyasi ve toplumsal gerilimlerini şiirlerinde açık biçimde yansıtırken kimilerinde bu gerilimler daha dolaylı ve örtük biçimde yer alır ya da estetik tercihler doğrultusunda

⁸⁶ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 93.

⁸⁷ İsmail Durmuş, “İstidrâk”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/329; Ali Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023), 304.

⁸⁸ en-Necm 53/82.

⁸⁹ Ersoy, *Safahat*, 185.

⁹⁰ Keleş - Güven, *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*, 85.

geri planda bırakılır. Bu çalışma; çağın nabzını doğrudan tutan, yaşanan krizleri, sarsıntıları ve arayışları şiirin merkezine yerleştirerek dönemin ruhunu yoğun bir biçimde görünür kılan Mehmed Âkif Ersoy ile İbrahim Hakkı Eroğlu'nun şiirlerine odaklanmaktadır.

Âkif ile Eroğlu'nun yaşadığı tarihî zemin, bir kırılma hattına tekabül eder. Büyük bir medeniyetin çözülme sürecine girdiği, siyasi ve askerî bakımdan çok yönlü kuşatmalar altında kaldığı ve nihayet vatan topraklarının fiilen işgale uğradığı bu dönemde, Âkif ve Eroğlu'nda hayale yaslanan bir lirizmden ziyade, hakikati merkeze alan, yaşananı olduğu gibi dile getirmeyi hedefleyen bir şiir anlayışı öne çıkar. Söz konusu dönem, her iki şairin şiirinde yalnızca arka planı teşkil eden bir dekor değil, doğrudan muhtevayı belirleyen asli bir unsurdur. Her iki şair de toplumsal meseleleri şiirin esas konusu hâline getirerek cehalet, ahlaki çözülme, atalet ve ümitsizlik gibi sorunlar karşısında eleştirel bir tavır geliştirir ve yalnız teşhisle yetinmeyip fikir üretmeye, çıkış yolları önermeye yönelir. Bu müşterek hassasiyet ve sorumluluk bilinci, Eroğlu'nun "İkinci Âkif" şeklinde anılmasına zemin hazırlar.

Nitekim bu müşterek tarihsel tecrübe, iki şairin dua dilinde de belirgin biçimde tezahür etmiştir. Âkif ve Eroğlu'nda dua, milletin maruz kaldığı yıkım ve yaşanan acizyet karşısında kolektif bir feryadın sesi hâline gelmiş, felaketler karşısında tükenen insanın umut ve direnç alanı olarak inşa edilmiştir. Geleneksel münacatlarda ferdî kusurların itirafı ve kulun kendi nefesine yönelen muhasebesi öne çıkarken Âkif ve Eroğlu'nda bu bireysel odak, yerini kolektif ihmallere ve ortak sorumluluk bilincine bırakmıştır. Buna paralel olarak, Hz. Peygamber'den şefaata talebine dayanan geleneksel söylem de dönüşüme uğramış, bunun yerini yaşanan çağın sıkıntılarının giderilmesine ve toplumsal krizlerin aşılmasına yönelik istekler almıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber, dünyevi problemlerin çözümü için sığınılan bir rehber ve kurtarıcı olarak tasavvur edilmiştir. Münacat yazma motivasyonu, klasik şiirde, geleneğe intisap ve edebî teamüle uyum çerçevesinde şekillenirken Âkif ve Eroğlu'nda yoksunluk ve acı karşısında bir sığınma ihtiyacı hâlinde teşekkül etmiştir. Klasik münacatlarda hâkim olan teslimiyet, huzur ve sükûnet yerini, itiraz ve isyan sınırına yaklaşan daha gerilimli bir söyleme bırakmıştır. Tasvir ve tahkiye unsurlarının sınırlı biçimde yer aldığı klasik münacatlardan farklı olarak bu metinlerde; savaşın yıkıcı sonuçları, toplumsal sıkıntılar, açlık ve yoksulluk şiirin merkezinde yer almış, geleneksel münacatlarda rastlanmayan mübalağa unsurları da yaşanan felaketlerin şiddetini görünür kılmak ve anlatımı etkili kılmak amacıyla yoğun biçimde kullanılmıştır. İlahi isim ve sıfatların kullanımında da dikkat çekici bir yön değişimi söz konusudur. Yaşanan çağın zorlu şartlarının şiire yansımalarıyla, klasik münacatlarda öne çıkan "Cemâl" vurgusunun yerini bu metinlerde "Celâl" vurgusu almıştır. Öte yandan klasik metinlerde, Cenab-ı Hakk'ın rahmet ve mağfiret sahibi oluşuna işaret eden ayet ve hadisler, af için bir dayanak olarak zikredilirken incelenen dönemde aynı referansların, yaşanan tarihsel gerçeklikle kurulan bir tezat üzerinden yeniden yorumlandığı dikkat çekmektedir. Bu da münacatın yalnızca bir yakarış formu olarak kalmadığını, aynı zamanda dönemin krizlerinin sorgulanıp anlamlandırıldığı bir söylem alanı niteliği kazandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Âkif ve Eroğlu'nda dua kimi zaman sınırları zorlayan bir yakarışa kimi zaman da bu taşkınlığı dengelemeye çalışan bir iç muhasebeye dönüşerek yaşanan buhranın şiirdeki en belirgin iz düşümlerinden biri hâline gelmiştir. Dua-arbede-istidrak ekseninde gelişen bu söylem, insanlığın tanık olduğu en büyük trajedilerden biri olan savaşın, bireyin psikolojisine tesirini açıkça göstermektedir.

Kaynakça

- Akgül, Ahmet. “Safahat’ta ‘Yürüme’nin İşlevleri”. *Söylem Filoloji Dergisi* 9/1 (Nisan 2024), 172-196. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.1434890>
- Akış, Aslı Dila - Çeçen, Ayşe Rezan. “Savaş Travmasının Dissosiyatif Yansımaları ve Psikolojik Stres ile Baş Etme Stratejileri”. *Savaş Psikolojisi*. ed. Erdiñç Öztürk. 82-92. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2023.
- Andı, M. Fatih. *Şiirin Ufku Hz. Peygamber’i Şiirle Sevmek*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Arsalan, Hulusi. “Mehmet Akif’in Kader ve Tevekkül Anlayışı”. *Hikmet Yurdu* 7/13 (2014), 11-27.
- Birinci, Necat. “Ele Alınan Mevzûlar Açısından Tanzîmat Sonrası Edebiyatında Tevhid ve Münâcât”. *Kubbealtı Akademi Mecmuası* 10/4 (Ekim 1981), 59-74.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi ‘u’ş-şahîh*. nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî’*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2023.
- Dalar, Tuba. “Mehmet Akif Ersoy’da Poetik Söylem”. *Söylem Filoloji Dergisi* 6/2 (Ağustos 2021), 379-390. <https://doi.org/10.29110/soylemdergi.930753>
- Duman, Harun. “Savaş Edebiyatı”. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1 (Haziran 2018), 99-110. <https://doi.org/10.26650/TUDED425604>
- Durmuş, İsmail. “İstidrâk”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/329-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Enginün, İnci. “Edebiyatımızın Doruklarından Mehmet Akif Ersoy”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 35/Özel Sayı (2021), 25-41. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.1034575>
- Erdoğan, Barışhan - Çakmak, Duran. “Savaş ve Yas”. *Savaş Psikolojisi*. ed. Erdiñç Öztürk. 52-57. Ankara: Türkiye Klinikleri, 2023.
- Erol, Kemal. “Mehmet Akif’in Şiirlerinde İki Anahtar Kelime: ‘Cehâlet’ ve ‘Kavmiyet’”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32 (2014), 95-110.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Göktaş, Mehmet. *Asım’ın Nesli Bedeni Sıhhatli Karakteri Sağlam Özlenen Nesil*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Güven, Merve - Keleş, Reyhan. “Eğitimci ve Şair Kimliğiyle İbrahim Hakkı Eroğlu”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (Aralık 2022), 1321-1362. <https://doi.org/10.14395/hid.1138895>
- Kazan Nas, Şevkiye. “Klâsik Türk Şiirindeki Leylâ Mazmunundan Modern Türk Şiirindeki Leylâ İmgesine: Mehmet Akif’in Kaleminden Leylâ Şiiri”. *SUTAD* 42 (Güz 2017), 251-271. <https://doi.org/10.21563/sutad.368619>
- Keleş, Reyhan - Güven, Merve. *İbrahim Hakkı Eroğlu Nâle*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2025.
- Koçin, Abdullhakim. *Divân Şiirinde Münâcât*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Koçin, Abdullhakim. *Türk Edebiyatında Münâcât*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Kur’ân Yolu*. Erişim 12 Ocak 2026. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kurnaz, Cemal. *Münâcât Antolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Macit, Muhsin. “Münâcât”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/562-564. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Okay, Orhan. *Mehmed Akif Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Özdil, Orhan vd. *Mehmet Akif Ersoy ve İstiklal Marşı*. Ankara: Ayrıntı Baimevi, 2021.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-. *el-Câmi ‘u’l-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvad Marûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1996.
- Tutal, Ramazan. “Kur’ân-ı Kerîm’de İstifhâm-ı İnkârî Üslûbu: Anlam ve Etki Analizi”. *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 305-320. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1616166>
- Uğurlu, Alev Sınar. “Fatih Kürsüsünde’n Seslenen Mehmet Âkif”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35/Özel Sayı (Güz 2021), 67-88. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.944129>
- Uludağ, Süleyman. “Arbede”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/347-348. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Yaman, Ahmet. “Savaş”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/189-194. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yetiş, Kazım. *Mehmet Akif’in Sanat-Edebiyat ve Fikir Dünyasından Çizgiler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1992.

- Yıldıran Sarıkaya, Meliha. “Peygamber Tasavvurundaki Değişimin Dile ve Edebiyata Yansıması: Na‘t-ı Şerîf Örneği”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 14/1 (2014), 23-49.
- Zavotçu, Gencay. “Mehmed Âkif’in Şiirinde Hürriyet ve Vatan Kavramı”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 7-20.